

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ — заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Галина БУРЛАКА
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 11

Серія

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ ТА ХУДОЖНІ ТВОРИ

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2008

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (15 УКР)
Г91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Галина БУРЛАКА

Автори передмов: Микола ЖУЛИНСЬКИЙ, Галина БУРЛАКА

Автор коментарів: Галина БУРЛАКА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження: Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

- © Інститут української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2008
- © Жулинський М., Бурлака Г., передмови, 2008
- © Бурлака Г., коментарі, 2008
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2008

РОЗДІЛ I

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ

ДО СПРАВИ ШЕВЧЕНКОВИХ ПРОВІН

В студії О.Кониського про заслання Шевченка (Записки, XIII, С. 36—37*) на підставі слів самого Шевченка в його “Записках”* і листах, що він “за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси”*, висловлено гадку, ніби обвинувачення Шевченка в малюванні карикатур було лише непорозумінням імператора Миколая*, і ніяких карикатур Шевченко в дійсності не малював.

З поводу сього уважаю до речі заявити, що чув я з поважного джерела про карикатуру Шевченка: в актах суду над Шевченком*, що переховуються в архіві III відділення імператорської канцелярії*, є карикатурний образок імператриці Александри Федорівни (жінки імператора Миколая) в виді чаплі*. Чому ж Шевченко, як се показано в студії д. Кониського, не признавав за собою вини малювання “злочинних” малюнків? Він міг або забути про сей малюнок, або не надавати йому значіння. В своїм “Сні” Шевченко прирівнює царицю до “чаплі між птахами”*; чи згаданий образок не був ілюстрацією де-небудь на маргінесі віршів?* Хоч се буде і сміло, але пригадаю, що запорожці зовсім не зневажали чаплі: відомі вірші, де вона порівнюється з дівчиною:

Славні хлопці пани запорожці,
Побачили вони чаплю на болоті;
Отаман і каже: оце ж, браття, дівка!
А осавул каже: я з нею кохався,
А кошовий каже: а я й повінчався.

О.

Даючи місце сій замітці В[исоко]п[оважаного] ученого з України російської, ми разом з тим висловляєм бажання, аби люди, що бачили акти з процесу Шевченкового, вияснили сю справу. Бо з огляду на існування порівняння з чаплею в “Сні” не виключена можливість, що при усних переказах се порівняння могло перетворитися в карикатуру Шевченка.

М.Грушевського вона згадана лише в цьому трактуванні. У Гете образ Маргарити неоднозначний, — він містить трагічне протиріччя між ідеалом природної людини і типовою представницею обмеженого міщанства.

с. 68 ...наполеонський легіонер... — тобто учасник військових походів французького імператора у 1804–1814 рр. Наполеона Бонапарта. Внаслідок воєнних дій, що їх вела Франція проти європейських держав, більша частина Західної і Центральної Європи підпала під владу Наполеона.

...принципи Великої революції... — Велика Французька революція — буржуазно-демократична революція 1789–1794 рр. Ліквідувала феодально-абсолютистський лад, мала великий вплив на розвиток громадсько-політичної думки європейських країн.

с. 69 ...важну для поляків російських і пруських — ідею задержання землі в своїх руках... — втративши державність внаслідок трьох поділів Польщі між Пруссією, Австрією і Росією (1772, 1793, 1795), поляки не полишали надії на відновлення своєї держави і всякими способами намагалися сприяти цьому. Згадане утримання земель саме в руках національного власника — один з таких заходів.

с. 70 ...переклад Каїна... — йдеться про твір Д.Н.Г.Байрона “Каїн”, філософсько-символічну поему в драматичній формі (1821). Її сюжет взятий з біблійної легенди про братовбивцю. Крім ідеї богоборства, пафос поеми полягає в запереченні всіх авторитетів. Проте гордий бунт байронівського Каїна має трагічний характер: герой приречений на самотність у своїх шуканнях, у любові до людства.

...пуститися на гіпокрізію... — тобто лицемірити.

с. 72 ...уже й тоді були Домініки Корчинські... — йдеться про одного з персонажів повісті Е.Ожешко “Nad Niemnem”, який рано покинув батьківську оселю й після здобуття освіти зробив успішну кар’єру російського великодержавного чиновника.

с. 73 ...називав себе... Агасфером — персонаж середньовічних легенд (“вічний жид”), нібито приречений Богом на вічні мандри за те, що не дав Христу відпочити дорогою до місця розп’яття. Цей образ як символ вічного блукальця привертав увагу багатьох письменників.

...Простіть Цинцинатова... — йдеться про древньоримського патриція, політичного діяча Л.К.Цинцината (400-ті роки до н.е.), який вважався у римлян взірцем скромності, доблесті і вірності громадському обов’язку.

с. 73–74 ...Демагогія Робесп’єрова... — діяч Великої Французької революції М.Робесп’єр (1758–1794) — людина дії, непохитної волі і хоробрості, відіграв величезну роль у мобілізації народу й перемозі революції. Як адвокат, виступав переважно в процесах політичного характеру. Був дуже активним як депутат Установчих зборів. Вирізнявся красномовством і послідовністю поглядів.

До справи Шевченкових провин

Перша публікація: ЗНТШ. — 1897. — Т. XVII. — С. 5–6, у розділі “Miscellanea”. Підпис: “Ред.”

У ЦДІАК України (Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 225. — Арк. 7–8 зв.) зберігся автограф М.Грушевського, де, крім поданого тут тексту, є ще перша фраза: “Один з учених України російської просить нас подати отсю його замітку до Шевченкової біографії”. Ця фраза була знята, очевидно, при редагуванні, оскільки вона перегукується зі змістом останнього абзацу замітки. Як бачимо, основна частина тексту цієї публікації не належить М.Грушевському, однак традиційно авторство приписують саме йому (див.: Бібліографія “Записок Наукового товариства імені Шевченка”. Томи I–CCXL (1892–2000). — Львів, 2003. — С. 64). Вивчення автографу М.Грушевського, на жаль, не додає інформації для встановлення авторства власне замітки. Текст “вченого з України російської” (переписаний рукою М.Грушевського) підписаний криптонімом “О.П.”, друга літера закреслена, і в публікації залишилося тільки “О.” Згідно з кн.: *Дей О.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). — К., 1969. — С. 277, “О.П.” — один із криптонімів О.Кониського. Хоча тоді О.Кониський працював над біографією Т.Шевченка, але з огляду на зміст замітки, автор якої фактично полемізує з концепцією О.Кониського, вважаємо малоімовірним, що автором матеріалу був саме він. “Словник” О.Дея фіксує також (с. 272), що криптонімом “О.” підписувався Орест Левицький. На цей час питання про авторство замітки залишається відкритим.

с. 79 В студії О.Кониського про заслання Шевченка (*Записки, XIII, с. 36–37*)... — йдеться про критико-біографічний нарис: Тарас Шевченко на другому засланні (17/29 жовтня р. 1950 — 2/14 серпня р. 1857) // ЗНТШ. — 1896. — Т. XIII.

...в його “*Записках*”... — тобто в “Щоденнику” (інша назва — “Журнал”) Т.Шевченка, який він вів з 12 червня 1857 р. до 13 липня 1858 р. Автограф — альбом великого формату на 106 арк. (4 чисті), текст російською мовою, авторської назви немає. Зберігається у Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України: Фонд 1. — Од. зб. 104. Вперше “Щоденник” опублікували в журналі “Основа” (1861, № 5–12; 1862, № 1–8) з великими скороченнями, здебільшого, пов’язаними з цензурними умовами. В українському перекладі О.Кониського “Щоденник” був надрукований у львівському журналі “Правда” у 1893–1894 рр. Текст цього документа входить до всіх повних зібрань творів Т.Шевченка. У 1972 р. здійснене видання рукопису “Щоденника” фототипічним способом.

...і листах, що він “за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси”... — у названій праці О.Кониського згадуються листи Т.Шевченка до О.Бодяньського від 3 січня 1850 р. та від 15 листопада 1852 р., а також до С.Гулака-Артемівського від 1 липня 1852 р. і від 15 червня 1853 р. Процитований тут лист до О.Бодяньського з 1852 р. В оригіналі: “...наприклад, мне запрещено рисовать, а я во всю жизнь мою одной черты не провел предосудительной, а не давать заниматься человеку тем искусством, для которого он всю жизнь свою посвятил, это ужаснейшая кара!” Цит. за вид.: *Шевченко Т.* Зібрання творів у шести томах. — Т. 6. — К., 2003. — С. 65.

...було лише непорозумінням ім[ператора] Миколая... — згідно з версією О.Кониського, цар надто буквально зрозумів вираз з донесення О.Орлова про те, що Т.Шевченко “ізображал карикатури” на членів царської родини, насправді йшлося не про мальовані, а про віршовані шаржі, насамперед, у тексті поеми “Сон”. Згодом, коли матеріали слідства у справі кирило-мефодіївців стали доступні громадськості, ця позиція знайшла документальне підтвердження (Матеріали до історії Кирило-Методіївського братства. Признання кирило-методіївців / Приладив до друку М.Грушевський // Збірник пам’яті Тараса Шевченка (1814–1914). — К., 1915. — С. 99–256; *Новицький М.* Шевченко в процесі 1847 р. і Шевченкові папери // Україна. — 1925. — Кн. 1–2. — С. 51–99; Т.Г.Шевченко в документах і матеріалах. — К., 1950). У підсумковому обвинуваченні членів Кирило-Методіївського братства не йдеться про твори Шевченка-художника. Головна його провина — “сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания”. Порушене в коментованій замітці питання найбільш детально розглянув М.Новицький у названій праці (с. 65–66).

...в актах суду над Шевченком... — суду над Шевченком та іншими членами Кирило-Методіївського братства, власне, не було. Після слідства, яке тривало з березня до кінця травня 1847 р., начальник III відділу і шеф жандармів О.Орлов 28 травня подав Миколі I доповідь про “Украино-славянское общество”, і ця доповідь, затверджена царем, фактично, була судовим вироком. Тобто братчики були покарані “по височайшому наказу” в адміністративному порядку.

...що переховуються в архіві III відділення імператорської канцелярії... — третій відділ Особистої імператорської канцелярії — орган таємного нагляду за суспільством і державою в Росії. Створений у 1826 р. як вища поліція, і саме керівництво третього відділу вело справу Кирило-Методіївського братства. У наш час документи справи зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (Москва).

...є карикатурний образок імператриці Александри Федорівни (жінки ім[ператора] Миколая) в виді чаплі — на сьогодні такий малюнок невідомий.

В своїм “Сні” Шевченко прирівнює царицю до “чаплі між птахами”... — йдеться про такий фрагмент поеми “Сон” (1844): “А диво-цариця, /Мов та чапля меж птахами, /Скаче, бадьориться”. (Рядки 343–345).

...чи згаданий образок не був ілюстрацією де-небудь на маргінесі віршів? — на полях автографа поеми “Сон” та інших творів альбому “Три літа”, який відібрали в Т.Шевченка під час арешту 1847 р. (нині зберігається в: ІЛ. — Ф. 1. — Од. зб. 74), подібних малюнків немає. Зате є численні підкреслення і відкреслення, позначки NB олівцем, які, як доводять дослідники, залишив на рукописах Л.Дубельт, вивчаючи їх як матеріали слідства. Див.: *Бородін в.* Твори Шевченка в політичному процесі Кирило-Методіївського товариства та заборона й вилучення “Кобзаря” // Збірник праць сімнадцятої наукової шевченківської конференції. — К., 1970. — С. 52–91. Документи свідчать, що кару Т.Шевченкові III відділ визначав саме за його літературну діяльність: “Художника Шевченко, за сочинение возмутительных и в высшей степени дерз-

ких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определит рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить взмутительных и пасквильных сочинений”. (Там само. — С. 62).

“Мужики”. Оповідання Антона Чехова

Перша публікація: ЛНВ. — 1898. — Т. 2. — С. 65–67. Підпис: *М.Г-ий*. Це передмова до публікації твору в перекладі Марії Грушевської. Зберігся рукопис передмови (ЦДІАК України. — Ф. 1235. — Оп. 1. — Спр. 229. — Арк. 6–10 звор.), де перші два речення написані рукою Марії Грушевської, далі — Михайлом Грушевським. При наборі першопублікації було неправильно відчитане з автографа слово “сторони” як “форми” (перше речення другого абзацу). Цю помилку ми усуваємо, решта тексту подається за першодруком.

с. 80 Головний літературний добуток Чехова... — літературну творчість А.Чехов розпочав з кінця 1870-х років. Підготовлена 1882 р. до друку його збірка оповідань “Шелопай и добродушные” не вийшла в світ, ймовірно, з цензурних причин. Перша збірка “Сказки Мельпомены” була надрукована 1884 р., потім були “Пестрые рассказы” (1886), “В сумерках” (1887), “Невинные речи” (1887), “Рассказы” (1888), “Хмурые люди” (1890) та ін.

...драматичні проби Чехова не мали особливого успіху — Чехов-драматург починав творчість у 1880-х роках з одноактних водевілів, з яких збереглося лише близько десяти. Постановка першої п’єси А.Чехова “Иванов” (1887) у театрі викликала суперечливі відгуки; у 1889 р. з’являється “Леший” — п’єса, якою сам автор був невдоволений, не включав її у видання своїх творів, продовжуючи ідейні і творчі пошуки. На час написання цієї передмови А.Чехов уже створив п’єси “Чайка” (1896) і “Дядя Ваня” (1897). Його новаторську драматургію не одразу сприйняли сучасники. Перша постановка “Чайки” в Александрінському театрі (Петербург) 17 жовтня 1896 р. провалилася. Але через два роки, 17 грудня 1898 р., ця п’єса була поставлена в Московському художньому театрі з величезним успіхом. Неоднозначно згодом сприймали сучасники і наступні твори А.Чехова, які тепер вважаються класикою російської драматургії, — “Три сестры” (1900), “Вишневый сад” (1903).

...описав його й життя засланив... — на Сахаліні А.Чехов побував у 1890 р., враження від подорожі описав у книзі публіцистичних нарисів “Остров Сахалин” (1893–1894).

Погляд автора на життя глибоко песимістичний... — М.Грушевський ще досить спрощено інтерпретує основні мотиви творчості письменника. Згодом він значно глибше трактуватиме А.Чехова, відійде від простої констатації одноманітного настрою його творів, а більше уваги приділить пошуковій глибинних причин народження неповторної “чеховської” інтонації. Найвиразніше сформульоване розуміння М.Грушевським творчості А.Чехова в некролозі останнього (див. у цьому томі).

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
<i>Микола Жулинський</i> . МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ:		
“Я ПОЧУВ СЕБЕ ЛІТЕРАТОРОМ”	V	
<i>Галина Бурлака</i> . ЩЕ ОДНА ГРАНЬ ТАЛАНТУ:		
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ — ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК	XIII	
Розділ I. СТАТТІ, ВИСТУПИ, ПЕРЕДМОВИ, ЗАМІТКИ	1	581
Для ювілею Івана Котляревського. <i>Desiderata</i>	3	581
Дріб’язок з російського письменства	16	585
Запомога письменникам	19	586
Останні романи Г.Сенкевича... ..	24	587
[Виступ на шевченкОВому святі 1896 р. у Львові]	45	587
Поступова Польща..... ..	51	590
До справи Шевченкових провин	79	593
“Мужики”. Оповідання Антона Чехова	80	595
Перші проби [Володимир Темницький]	82	596
Перші видання “Енеїди” Котляревського	83	596
З татарських “легенд” Д.Маміна-Сибіряка	86	597
Новини російської літератури: Л.Толстой; Чехов... ..	87	598
“Мімочка заручена”. Ескіз В.Микулич	101	603
Літературна спадщина Альфонса Доде	102	603
Наталія Кобринська	128	606
Із оповідань Гната Потапенка..... ..	147	610
Із оповідань Франсуа Копше	149	610
[Виступ на Шевченковому святі 1902 р. у Кракові]	150	611
Густав Флобер..Літературна характеристика	155	614
Варіанти до “Богданової могили” Шевченка	161	615
Микола Некрасов	162	616
Ювілей Льва Толстого	169	618
[Передмова до видання: Сельма Лягерлеф. “Королеви Півночі”... ..	171	619
Один з ніжинців	173	619
Передне слово [до книжки: оповідання марка вовчка..... ..	175	621
Світлотіні галицького життя. Лесь Мартович. “Забобон”... ..	177	622
Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. “Танець тіней”... ..	199	624
Українська література, її назва, розвій, періоди	213	625
Поезія Олеся	225	629
Перша редакція “Іродової мороки” Куліша	233	631
Невиконане побажання Марка Вовчка	237	632
В сімдесяти роковини смерті Шевченка на спомин його і людей, йому близьких	239	633

Розділ II. РЕЦЕНЗІЇ	241	634
Цупкий. Байки.	243	634
Н.Дашкевич. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П.Котляревского “Москаль-чаривный”	244	635
Українсько-руські драми	249	636
“Жіноча бібліотека”. Видає Наталія Кобринська	257	640
“Для домашнього огнища”. Повість Івана Франка	259	641
Осип Маковей. “Подорож до Києва”	266	642
“Мій Ізмарагд”. Поезії Івана Франка	269	642
М.Чернявський. “Донецькі сонети”	275	644
“Царівна”. Оповідання Ольги Кобилянської	277	645
“Залісся”. Повість Осипа Маковея	282	646
Іван Семанюк (Марко Черемшина). “Карби” . Новели з гуцульського життя.....	290	647
И.Стешенко. Иван Петрович Котляревский	296	648
В.Лесевич. Евгений Павлович Гребенка	301	650
Н.Петров. Один из предшественников Ив. Петр. Котляревского... ..	302	650
[“Шершень”]	303	651
Т.Шевченко. “Кобзарь”	304	652
А.И.Лотоцкий. “Демократическая литература ...”	305	653
Поезії М.П.Старицького.....	306	654
“Лис Микита”, з німецького переробив* Іван Франко.....	307	655
Твори Івана Котляревського	308	656
Твори Григорія Квітки-Основ'яненка	310	657
Розділ III. НЕКРОЛОГИ	311	658
[Промова над могилою д-ра Омеляна Огоновського]	313	658
Олександр Пипін. Некролог	314	658
Антін Чехов. † 2 (15)/VII 1904	316	659
Данило Мордовець. Некрологічна замітка	318	659
Смерть Толстого	320	660
Сумний Великдень	323	660
Пам'яті Лесі Українки	328	662
Над свіжою могилою	329	662
Розділ IV. ПО СВІТУ	331	663
ДОДАТКИ	467	692
[Щоденникові записи 1883 р. на літературні теми]... ..	469	692
Вступне слово видавництва [Передмова до видання: Гомерова “Одіссея” ...]	475	694
Перше видання “Енеїди” Котляревського	484	
По світу.	486	

КОМЕНТАРІ.....	581
ПОКАЖЧИК ІМЕН.....	700
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	734
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ.....	743

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 11

Серія “Літературно-критичні та художні твори”

Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректори	<i>Б.Павлів, О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 — .
Т. 11: Серія “Літературно-критичні та художні твори”:
Літературно-критичні праці (1883–1931), “По світу”. — 2008. — 784 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-568-7 (т. 11)

Том 11 зібрання праць М.Грушевського у 50-ти томах відкриває серію “Літературно-критичні та художні твори”, до якої увійшли статті, виступи, передмови та рецензії М.Грушевського на літературні теми. Тексти, написані упродовж 1883–1931 рр., окреслюють читачеві позицію вченого щодо цілої низки літературних явищ і постатей кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначають його роль у тогочасному літературному процесі. Також у томі опубліковане культурологічне есе “По світу”, в основу якого покладені враження від подорожей найвизначнішими містами Італії.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (15 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-568-7 (т. 11)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Умовн. друк. арк. 63,7. Обл.-вид. арк. 60,0.
Додрук накладу 200 прим. Вид. № 4.
Зам. 290-8.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 2980 від 19.09.2007 р.
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1110 від 02.11.2002 р.